

Клара Тонева

(дбн, професор по История на религиите в Софийския университет
„Св. Климент Охридски“)

ИСТОРИЯ НА РЕЛИГИИТЕ

часть от българското Систематическо богословие

(в чест на 100-годишнината на
Богословския факултет)

The author is a Professor of History of Religions and Head of the Department of Systematic Theology at the Faculty of Theology of Sofia University. E-mail: klara_toneva@theo.uni-sofia.bg; <https://orcid.org/0000-0003-1660-3909>.

Abstract: Clara Toneva,

History of Religions in the Bulgarian Systematic Theology (in honor of the 100th anniversary of the Faculty of Theology).

The Theological Faculty of Sofia University opened its doors in 1923, and from the very beginning, the History of Religions was an important discipline in the curriculum. Over the past century, notable scholars such as Evtimiy Sapundzhiev, Boris Marinov, Nikolai Majurov, and others have worked in this field. Their contributions have been particularly significant in fostering dialogue with science and with other religious communities in Bulgaria. Notably, there has been increased interest in Islam and its various forms in the region. In this context, the contributions of Clara Toneva and Zdravko Kanev are particularly significant.

Keywords: *Religious Studies, History of Religions, Systematic Theology, Interreligious Dialogue, Theological Curriculum, Religious Education, Religions*

На 16 декември 2023 г. катедрата по Систематическо богословие проведе кръгла маса, която е част от събитията, свързани с юбилейното честване на 100-годишнината на Богословския факултет. На този празничен форум преподавателите по различните дисциплини в областта на Систематическото богословие представихме своите доклади. Моят беше свързан с *История на религиите*: кой е положил основите ѝ, кои са богословите, които през историята на Богослов-

ския факултет градят, надграждат и укрепват вече построеното, как занапред ще се развива дисциплината? Тези са темите, на които се спирам в настоящия текст.

В системата на богословските науки дисциплината История на религиите има свое място. Многократно съм отбелязвала, че тя не е основополагаща, нито е водеща богословска дисциплина, но днес История на религиите е не само актуална, тя е подчертано актуална. Това обстоятелство дава широко поле за работа, но изисква и отговорност. С оглед на предизвикателствата пред православната вяра (модернизъм, профанизиране, секуларизация, религиозна радикализация, неправилно осмислян хуманизъм и др.) се оказа, че работата по История на религиите е и предизвикателство, и мисия. Мисията ще бъде успешна, ако чрез История на религиите бъде убеден търсещия, но резервиран към вярата човек, че религията е живот¹.

Изучаването на историята на религиите единствено чрез установяване на различни исторически условия, фактори и прояви може да замъгли разбирането за свръхестествената същност на религията. Предвид че проявите на свръхестествения фактор стават известни не само чрез научно историческото изследване, то, задачата на изследователя е да установи дали в естествения и многообразен религиозен живот на даден народ или на света изобщо, се проявява или вече се е проявил гласът на Божественото Откровение². Дори за невярващия, но непредубеден изследовател, който подхожда с разграничаване на естествения и свръхестествения фактор, този подход е по-приемлив, отколкото опитът да се механизира човешката история по отношение на феномена религия³.

¹ Определението е на архим. Евтимий (Сапунджиев) в студията „Недостатъчност на методите на историзма, психологизма и интелектуализма за ориентиране по проблема за религията“. ГСУ, БФ VIII (1930-1931) [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev), "Insufficiency of the Methods of Historicism, Psychologism and Intellectualism for Orientation on the Problem of Religion." *Yearbook of the Sofia University, FTh VIII (1930-1931)*], с. 47.

² Архим. Евтимий (Сапунджиев), „Естествено развитие и богооткровена свръхестествена помощ (във връзка с методологията на История на религиите)“. ГСУ, БФ VII (1929-1930) [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev). "Natural Development and Divinely Revealed Supernatural Assistance (in Relation to the Methodology of the History of Religions)." *Yearbook of the Sofia University, FTh VII (1929-1930)*], с. 225.

³ Тонева, К. „Архимандрит проф. д-р Евтимий (Сапунджиев) – основоположникът на дисциплината История на религиите в българското богословие“, в: *Професор*

Историята – от историята на точните науки до историята на човешката мисъл, може да бъде изучавана с разнообразни подходи, но по отношение на религията, начинът остава един – придържане към религиозните факти. Историята на религиите отмерва духовната будност у човека, т.е. отчита степента и ритъма на надхвърляне на собствената му историчност. Няма съмнение, че имаме „среща“ с религиозни явления; като явления те носят върху си историческия печат на времето, в което са се случили, но, погледнато от втори ъгъл, несъмнено е и друго – духовният живот не се вмести само в историческите рамки.

И ако днес поставям въпроса: какъв да е подходът към дисциплината История на религиите, то отговорът му е предначертан от нейния основател в Богословския факултет – архим. проф. д-р Евтимий (Сапунджиев). В тази насока са важни две наблюдения: *първо*, богооткровената помощ не е пречка изследователят да установява веригата от причини и следствия в естествено-битийния живот на човека или на човечеството в цялост, и *второ* – идеята за естественото развитие не е в противоречие с идеята за богооткровената намеса. Двете линии се различават само по изходните си точки: естествено-битийното развитие и свръхестественото се преплитат в линията на историческото развитие, което се движи или напред, или назад в зависимост от три фактора: Божията воля, заложена в основата на човешките природни и естествени закони, свободната човешка воля и непосредствената намеса на Божията воля⁴.

Архим. проф. д-р Евтимий (Сапунджиев)

Архим. проф. д-р Евтимий (Сапунджиев) е важна личност в историята на Богословския факултет, която и до днес се помни от няколко поколения богослови. Едва ли има студент, който да не е чул името

д-р архимандрит Евтимий Сапунджиев: живот, църковна и академична дейност (1884–1943 г.), Сборник по случай 75 години от кончината му, София, 2020 [Toneva, Cl. “Archimandrite Prof. Dr. Evtimiy (Sapundzhiev) – founder of the discipline History of Religions in Bulgarian Theology,” in: *Professor Dr. Archimandrite Evtimiy Sapundzhiev’s life, church and academic activities (1884-1943). Proceedings on the occasion of the 75th anniversary of his death*, Sofia, 2020], с. 35.

⁴ Архим. Евтимий (Сапунджиев). *Естествено развитие...* [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev). *Natural development*], 37-38.

на архимандрит Евтимий (Сапунджиев). По призвание монах и духовник, по дарования – с талант на учителство, ревностен апологет, родолюбец и общественик, човек с „дълбок, аналитичен, прозорлив и гъвкав ум“⁵. Тези са част от чертите на архим. проф. д-р Евтимий (Сапунджиев), определян като „нестора, старейшината“⁶ на българската богословска мисъл.

Тук няма да пиша за неговото израстване като обичан и уважаван духовник, за неговото професионално развитие като изследовател, за работата му като преподавател и професор, за отличните му качества на администратор като декан и така нататък. Интересува ме друг важен аспект от неговата дейност – мисионерската му работа като основоположник на дисциплината История на религиите в Богословския факултет. Определям я като „мисионерска“, защото неговите усилия са точно такива.

Архимандрит Евтимий (Сапунджиев) предвидливо излива основите и изгражда скелета на сграда, която по-нататък ще се строи и надстроява от поколения богослови: едни ще се впечатляват, други – ще се учат, трети ще се преобразяват от словата на духовника. Ще има и такива, които, оглеждайки се в своето си време, ще преоткриват истините за Бога, за битието, за вярата – онези истини, чиито зрънца архим. Евтимий (Сапунджиев) е заложил в темелите на дисциплината История на религиите. Той не просто полага основите ѝ, а остава „търсещият ролята и мястото на вярата не само в познанието, но и в цялостния човешки живот“⁷. Тук е отговорът на въпроса: защо богословското му творчество и следите, които оставя, продължават да насочват и да определят стъпките на днешните изследователи?

Показателна е неговата първа лекция, изнесена през 1923 г.: „Елементи на вяра в основите на нашето познание“, лекция, с която се маркира пътя за прохождането на дисциплината История на религиите.

⁵ Маджуров, Н. „Проф. архимандрит Евтимий Сапунджиев като християнски апологет“, в: *Проф. д-р архимандрит Евтимий Сапунджиев...* [Majuroff, N. „Prof. Archimandrite Evtimiy Sapundzhiev as a Christian Apologist“, in: *Prof. Dr. Archimandrite Evtimiy Sapundzhiev*], с. 22.

⁶ Маджуров, Н. „Несторът на българската богословска мисъл (по случай 50 години от смъртта на проф. д-р архим. Евтимий Сапунджиев)“. ГСУ, БФ III (1996) [Majuroff, N. „A ‘Nestor’ of Bulgarian Theological Thought (on the 50th Anniversary of the Death of Prof. Dr. Archim. Evtimiy Sapundzhiev),“ *Yearbook of the Sofia University, FTh 3* (1996)], 162.

⁷ Тонева, К. Цит. съч. [Toneva, Cl. Op. cit.], с. 32.

И макар архим. Евтимий (Сапунджиев) да е познат като ненадминат български апологет, факт е, че важна част от научните му изследвания са в полето на История на религиите⁸.

Проблемните ядра, по които работи в тази област, обобщавам в следните насоки:

първата е свързана със съдържателното ядро, рамките, методологията и основните принципи на дисциплината История на религиите, включително и с въпроса за нейното място в системата от богословски науки⁹;

втората насока засяга въпроса за всеобщността на религията

8 Архим. Евтимий (Сапунджиев). „Елементи на вяра в основите на нашето познание“. ГСУ, БФ I (1923-1924) [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev), “Elements of Faith in the Foundations of Our Knowledge.” *Yearbook of the Sofia University, FTh I* (1923-1924)]; „Естествено развитие и богооткровена свръхестествена помощ“ (във връзка с методологията на История на религията), в: *Потребност от Откровение*, София, 1931 [“Natural Development and Divinely Revealed Supernatural Assistance” (in connection with the methodology of the History of Religion), in: *The Need for Revelation*, Sofia, 1931]; „Различните значения на думата „вяра““. *Философски преглед* (отделен отпечатък), кн. 2, София, 1931 [“The Different Meanings of the Word Faith”, *Philosophsky Pregled* (separate reprint), vol. 2, Sofia, 1931]; „12-те главни научни въпроси за религията и пр.“, ГСУ, София, 1936 [“The 12 major scientific questions about religion, etc.” *Yearbook of the Sofia University, FTh*, 1936]; „Въводни мисли и материали за работата по „История на религиите“ в Богословския факултет“. ГСУ, БФ XVII (1939-1940) [“Introductory Thoughts and Materials for Work on the History of Religions in the Faculty of Theology.” *Yearbook of the Sofia University, FTh XVII* (1939-1940)]; „Потребност от религия“, „Потребност от Откровение“, „Защо Бог не ни принуждава да вярваме“, в: *Вяра и разум*, Русе, 1940 [“The Need for Religion”, “The Need for Revelation”, “Why God Does Not Force Us to Believe”, in: *Faith and Reason*, Ruse, 1940]; „Материали за работата по История на религиите в Богословския факултет“. ГСУ, БФ XVIII (1940-1941) [“Materials for the History of Religions at the Faculty of Theology”. *Yearbook of the Sofia University, FTh XIX* (1941-1942)]; „Нехристиянски обичаи при погребенията в нашите градове“. ГСУ, БФ XIX (1941-1942) [“Non-Christian burial customs in our cities”. *Yearbook of the Sofia University, FTh XIX* (1941-1942)]; Гнезда на съмнения във вярата, София, 1942 [Nests of Doubt in Faith, Sofia, 1942]; „По въпросите за произхода на религията“, в: *Кратък наръчник по Християнска апологетика*, София, 1942 [“On the Origins of Religion,” in: *A Short Handbook of Christian Apologetics*, Sofia, 1942]; „Народни поверия, обреди и обичаи (Материали по „История на религиите“)“. ГСУ, БФ XX (1942-1943) [“Folk Beliefs, Rites and Customs (Materials for History of Religions)”. *Yearbook of the Sofia University, FTh XX* (1942-1943)].

⁹ Архим. Евтимий (Сапунджиев) определя мястото на История на религиите в учебния план на Богословския факултет „по средата“; вж. повече в последната част.

като феномен¹⁰;

третата е във връзка с темата за религията като „гражданка на два свята“ – свръхестествения и естествения, отношението „Бог-човек“ и връзката помежду им¹¹;

четвъртата разглежда отношението „вяра-разум“¹²;

петата е с оглед превъзходството на християнството (в сравнение с другите религии) чрез използването на доказателства, които потвърждават този факт¹³;

шестата е свързана с нехристиянските обичаи, народните поверия и обредите в България¹⁴;

седмата, с формирането на правилен светоглед чрез научните данни от историята на религиите¹⁵.

¹⁰ Причината за всеобщността на религията се съдържа в потребностите на човешката душа (Архим. Евтимий (Сапунджиев), *Потребност от религия...* [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev). *Need for religion*], с. 1); духовникът обосновава всеобщността на религията чрез трите потребности на душата: метафизическа, етическа и потребност от покой, щастие и свръхестествена помощ за тяхното постигане (ibid., с.7).

¹¹ История на религиите изгражда своето направление под влиянието на естествения и свръхестествения фактор; при изучаването им е нужно да се отчита водещото място на религията пред историята („Въводни мисли и материали...“ [Introductory Thoughts and Materials], с. 2).

¹² Основна насока в изследванията на архим. Евтимий (Сапунджиев) е, че светът на естественото е изпълнен от отношението „разум-вяра“, което е направлявано от свободната човешка воля. Човек може да реши дали да бъде религиозен, само ако е „правилно напътен в навлизане в мистичното море на религията“ (Архим. Евтимий (Сапунджиев). „Различните значения на думата вяра...“ [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev), *The different meanings of the word faith*], с. 2).

¹³ Чрез изучаването на История на религиите се затвърждава увереността в превъзходството на християнството (вж. Архим. Евтимий (Сапунджиев), „Въводни мисли и материали...“ [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev), *Introductory thoughts and materials*], 1-4; Маджуров, Н. Цит. съч. [Madjuroff, N. Op. cit.], с. 179; Маджуров, Н. „Проф. архимандрит д-р Евтимий Сапунджиев като християнски апологет“, *Богословска мисъл*, 3-4 (2003) [Majuroff, N. „Prof. Archimandrite Dr. Evtimiy Sapundzhiev as a Christian Apologist.“ *Bogoslovskia Missal* 3-4 (2003)], 5-18).

¹⁴ Има сходство между ритуалите и обичаите от различните краища на България; причините за сходствата разкриват и причините за проявите, разпространението и устойчивостта на обредите (вж. Архим. Евтимий. *Народни поверия, обреди и обичаи...* [Archim. Evtimius. *Folk beliefs, rites and customs*], 3-5).

¹⁵ При правилното постулиране на История на религиите, тя предлага сведения за всяка религиозна идея, появила се по естествен път и изгражда предпоставки за правилно отношение на човечеството и към религиозните идеи, които са богоот-

Последната насока разкрива мисионерския характер на дисциплината История на религиите – тя е пряко ориентирана към търсещия ум, към съмняващото се сърце, а често и към друговереца.

Проф. д-р Борис Маринов

Пряк наследник на проф. д-р архим. Евтимий (Сапунджиев) е проф. д-р Борис Маринов – „бележит преподавател по Християнска апологетика, История на религиите и Психология на религията в Богословския факултет“¹⁶. Отдаден на науката, проф. Борис Маринов впечатлява с научни разработки, които са актуални и днес.

Встъпителната му лекция като доцент: „Опиум ли е религията за човешката душа и за народите“ е показателна: от една страна, за научните му търсения, а от втора – разкрива обвързаността между историята на религиите и християнската апологетика. Проф. Борис Маринов живее в атеистично време, което определя и хода на неговите размишления относно религията. Като изследовател на религиозното чувство и преживяване, а също и като апологет, той изследва въздействието на религията върху човешката душа и върху народите. Във встъпителната си лекция защитава тезата за отрицателните последици от атеистичния възглед – хората стават „духовно изродени и физически разложени“¹⁷, т. е. религиозният упадък води до общест-

крити или богопотвърдени (Архим. Евтимий (Сапунджиев). *Естествено развитие и богооткровена свръхестествена помощ...* [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev). *Natural development and divinely revealed supernatural help*], 222-223); като главен опонент на християнството архим. Евтимий (Сапунджиев) определя не другите религии, а противорелигиозността. Правилният светоглед се изгражда чрез „твърдото стоене еднакво на територията на разума, както и на територията на религиозната вяра.“ (Архим. Евтимий (Сапунджиев), *Гнезда на съмнения във вярата*, София, 1942 [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev), *Nests of Doubt in the Faith*, Sofia, 1942], с. 237).

¹⁶ Маджуров, Н. „Проф. д-р Борис Маринов като християнски апологет“, в: *Професор д-р Борис Маринов: живот и академична дейност (Сборник по случай 40 години от кончината му)*, София, 2022 [Majuroff, N. „Prof. Dr. Boris Marinov as a Christian Apologist“, in: *Professor Dr. Boris Marinov: Life and Academic Activity (Proceedings on the Occasion of the 40th Anniversary of His Death)*, Sofia, 2022], с. 9.

¹⁷ Маринов, Б. „Опиум ли е религията за човешката душа и за народите?“ Встъпителна лекция, произнесена на 29 октомври 1943 година. ГСУ, БФ XXI, 1 (1943-1944), София, 1944 [Marinov, B. „Is religion opium for the human soul and for the nations?“ Inaugural lecture, delivered on October 29, 1943. *Yearbook of the Sofia University, FTh XXI, 1 (1943-1944)*], с. 5.

вен разпад.

Около десетина студии и статии от творчеството на проф. Борис Маринов имат отношение към История на религиите¹⁸. Проблемните ядра, върху които работи, засягат насоките на познание, изведени по-горе във връзка с творчеството на архим. проф. д-р Евтимий (Сапунджиев), без първото, което се отнася до самата дисциплина. В най-голяма степен придържането към традицията се откроява в определянето на основния смисъл от изучаването на историята на религиозния опит на тези от народите, които не са заслужили пряката Божия намеса. В своите изследвания проф. Борис Маринов продължава да работи в насоката, начертана от архим. Евтимий (Сапунджиев), споделяйки основната задача пред историка на религиите – осъзнаването и формулирането на волята на първоизточника и първодвигателя на живота.

Във връзка с изграждането на правилен светоглед, то светогле-

¹⁸ *Произход на света и история на Земята според науката и Библията*, София, 1941 [*Origin of the World and History of the Earth according to Science and the Bible*, Sofia, 1941]; *Има ли противоречие между науката и Библията по въпроса за същността, произхода и развитието на живота*, София, 1942 [*Is there a contradiction between science and the Bible on the question of the essence, origin and development of life*, Sofia, 1942]; „Опиум ли е религията за човешката душа и за народите?“ Встъпителна лекция, четена на 29 октомври 1943 г. ГСУ, БФ XXI, 1 (1943-1944), София, 1945 [*Is Religion Opium for the Human Soul and for the Nations?*] Introductory Lecture, delivered on October 29, 1943. *Yearbook of the Sofia University, FTh XXI*, 1 (1943-1944)]; „Най-чести „разумни“ основания на безбожниците“. *Духовна култура*, 2 (1946) [*The Most Common „Reasonable“ Grounds of the Godless*]. *Duhovna Cultura*, 2 (1946)], 4-12; „Как да се обясни „антропоморфизма“ в християнската религия?“ *Духовна култура*, 6, (1945) [*How to explain „anthropomorphism“ in the Christian religion?*] *Duhovna Cultura*, 6 (1945)], 28-30; „Религията – е ли продукт на материално-обществените условия?“ *Духовна култура*, 7 (1945) [*Is religion a product of material and social conditions?*] *Duhovna Cultura*, 7 (1945)]; „Има ли безрелигиозни племена и народи?“ *Духовна култура*, 9/10 (1945) [*Are there religionless tribes and nations?*] *Duhovna Cultura*, 9/10 (1945)]; „За външната страна на религията въобще и по-частно на християнската религия“. ГСУ, БФ XXV (1947-1948), София, 1948 [*On the External Side of Religion in General and More Particularly of the Christian Religion*]. *Yearbook of the Sofia University, FTh, XXV*, (1947-1948)], 1-32; „Вавилонският мит за сътворението на света“, ГСУ, БФ XXVI (1948-1949), София, 1949 [*The Babylonian Creation Myth*]. *Yearbook of the Sofia University, FTh XXV* (1947-1948)], 1-27; Наръчник на апологета. Книга първа. ГДА, XXX, (1954-1955) [*An Apologist's Handbook. Book One*]. *Yearbook of the Ecclesiastical Academy XXX* (1954-1955)]. Съвместно с Ал. Величков, София, 1955, 243-337.

дът стъпва върху убедеността относно всеобщността на религията, а сетне и върху правилното разбиране на богооткровената религия. Светогледът не е възглед, а е убеждение, защото от познанията, които изграждат възгледа на един човек за света и за човека, се определя и отношението му към света и към човека¹⁹. Следователно, светогледът не само разкрива какви са желанията и действията на човека, но го задължава да желае и да действа по определен начин. Проф. Борис Маринов извежда главните въпроси, които човекът си задава при оформяне на своя светоглед, като доказва невъзможността на разума сам да достигне до отговорите. В това отношение впечатлява, че линията на изследвания е спазена, подчертана е приемствеността между архим. Евтимий (Сапунджиев) и проф. Борис Маринов.

Темите, които проф. Борис Маринов разглежда във връзка с История на религиите, са следните:

първа, богооткровената религия, движението от монотеизъм към политеизъм; хипотези за произхода на религията, трите основни възражения срещу религията, „различните“ религии²⁰;

втора, потвържденията за вярата в Божието съществуване от философски ъгъл – космологическо, телеологическо, психологическо, онтологическо, историческо, нравствено²¹;

трета, всеобщността на религията²²;

четвърта, естественият и свръхестественият фактор, външната

¹⁹ Маринов, Б. *Беседи за ученически православни дружества при средни учебни заведения*, София, 1934 [Marinov, B. *Discourses for Orthodox Student Societies at Secondary Schools*, Sofia, 1934], с. 15.

²⁰ Проф. Б. Маринов разглежда произведенията на водещи изследователи на бита и историята на т. нар. естествени народи и заключава, че развитието им в областта на религията, разкрива неясните отзвучи от по-висша степен (ibid., 126-127).

²¹ Философските потвърждения за вярата в Божието съществуване също насочват към богооткровената религия (ibid., 165-167).

²² Вроденото влечение към Бога е най-важният признак, който отличава и въздига човека над другите Божии творения; всеобщността на религията проф. Б. Маринов открива във факта, че през всички епохи няма народ без религия. Апологетът критично разглежда твърденията, че са намерени племена, които нямат понятие за божеството и нямат представа за задгробния живот (вж. Маринов, Б., Ал. Величков. *В защита на вярата (Наръчник на апологета)*, Пловдив, 1993 [Marinov, B., Al. Velichkov. *In Defense of the Faith (Apologist's Handbook)*, Plovdiv, 1993], 10-13).

и вътрешната страна на религията²³;

пета, изворите на правилния светоглед: науката, философията и богооткровената религия²⁴;

шеста, отношението „религия-култура“²⁵;

седма, връзката между История на религиите и образованието²⁶.

Като преподавател във факултета, проф. Борис Маринов е свързан със своя помощник и сподвижник по душа – **Александър Величков** – „добър семинарски учител, лингвист и доброволен асистент в Духовната академия (Богословски факултет)“²⁷. Двамата остават принос в българската богословска мисъл със своя „Наръчник на апологе-

²³ Религията се „твори“ от Бога и от човека – два фактора, свръхестествен и естествен. Основополагащо за История на религиите е условието за появата и развитието на истинската религия – правилното съотношение и взаимодействие на двата фактора (Маринов, Б. *Беседи за ученически православни християнски...* [Marinov, B. *Talks for Orthodox Christian School*], с. 117). Освен външна и вътрешна основа на религията, проф. Б. Маринов разграничава нейната вътрешна и външна страна, т.е. духовното богопочитание и проявата му чрез организация и култ (вж. Маринов, Б. *За външната страна на религията въобще...* [Marinov, B. *On the external side of religion in general*], с. 20; Маринов, Б. „Има ли някакво значение обредността в религията?“ *Духовна култура*, 6 (1949) [Marinov, B. „Does ritual matter in religion?“ *Duhovna Cultura*, 6 (1949)], с. 20; Маринов, Б. „За религия без външна страна, за религия без обреди, без култ ли говори Исус Христос в беседата Си със самарянката.“ *Духовна култура*, 5–6 (1951) [Marinov, B. „Does Jesus Christ speak of a religion without externals, a religion without rites, without a cult, in His discourse with the Samaritan woman.“ *Duhovna Cultura*, 5–6 (1951)], 40–45).

²⁴ Науката, философията и богооткровената религия са трите извора, които са необходими за изграждането на „правилен, завършен и почиващ на здрави основи светоглед“ (Маринов, Б. *Беседи за ученически православни християнски...* [Marinov, B. *Talks for Orthodox Christian School*], с. 36).

²⁵ При определяне на отношението между религия и култура, проф. Б. Маринов е убеден, че религията е дала на народите първата култура и наука (вж. Маринов, Б. „Опиум ли е религията за човешката душа...“ [Marinov, B. *Is religion opium for the human soul?*], с. 12; Маринов, Б. „За влиянието на религията върху човешката душа и народите“, *Духовна култура*, 5 (1949) [Marinov, B. „On the influence of religion on the human soul and nations“, *Duhovna Cultura*, 5 (1949)], 10–15).

²⁶ Като ръководител на Православните християнски дружества и братства, проф. Б. Маринов има принос за изграждането у младежите на правилен научен светоглед. И днес формирането на правилен светоглед към света и към „вечните въпроси“ си остава образователен проблем.

²⁷ Маджуров, Н. *Проф. д-р Борис Маринов като християнски апологет...* [Majuroff, N. *Prof. Dr. Boris Marinov as a Christian Apologist*], с. 9.

та“ (в три тома), като първият том е публикуван и под заглавието „В защита на вярата“²⁸. Изразяват приемственост и признателност към архим. Евтимий (Сапунджиев), като му посвещават третата книга от Наръчник на апологета²⁹.

Базисните проблемни ядра в творчеството на Александър Величков в контекста на История на религиите, са четири:

първо, История на религиите и невярващите³⁰;

второ, История на религиите и вяраващите³¹;

трето, История на религиите и съмняващите си³²;

четвърто, темата за смъртта, задгробната участ и вечността³³.

Александър Величков е автор на петнадесет беседи, в които разглежда отношението на човека към смъртта. Водещата насока в текстовете е, че през своята история човечеството е вярвало във вечния живот, а смъртта е осмисляна като преход към него. Продължаването

²⁸ Издателите на третата книга (архим. Теофан Димовски и М. Бойкикева) определят труда като „истински духовен град на планината на българското теоретично православно богословие“ (Маринов, Б., Ал. Величков. *Наръчник на апологета*. Книга трета, София, 2006 [Marinov, B., Al. Velichkov. *Apologist's Handbook*. Book Three, Sofia, 2006], гръб на корицата).

²⁹ В посвещението определят архим. Евтимий (Сапунджиев) като „изряден и верен докрай защитник на християнските истини, у когото мирно съжителстваха лампадата на Православната вяра и факелът на здравата философия и чистата наука“ (ibid., с. 5).

³⁰ Александър Величков разкрива нравствения аспект на двете противостоящи представи за задгробния живот в общочовешки аспект – отнася се за всяко историческо време и за всяко географско място – б. а.

³¹ Чрез История на религиите вяраващите получават потвърждения за правилното или погрешно отношение към смъртта, за нейното помнене или за безплодния опит да я забравят (Тонева, К. „Борис Маринов и Александър Величков (основни насоки в съвместната им работа през призмата на История на религиите.)“; в: *Професор д-р Борис Маринов: живот...* [Toneva, K. “Boris Marinov and Alexander Velichkov (main directions in their joint work through the prism of the History of Religions.)” in: *Professor Dr. Boris Marinov*], 114-115).

³² Александър Величков използва находчиви аргументи за съмняващия се в реалността на отвъдния живот (Величков, Ал. *Вечният живот. Възкресението на мъртвите (беседи)*, София, 2007 [Velichkov, Al. *The Eternal Life. The Resurrection of the Dead (lectures)*, Sofia, 2007], с. 17.

³³ Въпросът за отношението към живота и смъртта е централен: християнството няма за цел да помага на хората да се примирят със смъртта, а да им открие истината за живота и смъртта; не прокламира примирение със смъртта, а е откровение за нея, тъй като самото християнство е откровение за Живота.

на живота във вечността е възможно само чрез вярата, а човечеството винаги е съпътствано от копнежа по безсмъртие. Дълбока и болезнена е житейската мъдрост да осмисляш живота през смъртта, защото тя, според Александър Величков, „великолепно закрила и регулира живота...на земята никога не е имало народ, който в някаква форма да не е вярвал в отвъдния свят.“³⁴

Проф. д-р Николай Маджуров

Проф. д-р Николай Маджуров е наследникът на проф. Борис Маринов. Като апологет, той следва стъпките на своя учител по отношение на християнската апологетика, но, същевременно, отново подобно на своя учител, проф. Николай Маджуров твори както в полето на История на религиите, така и в областта на Психология на религията. Хабилизационният му труд: „Религиозните и философските съмнения на блаж. Августин“, разкрива връзката между трите дисциплини³⁵.

Публикациите, които имат насоченост към История на религиите, са няколко, а проблемните ядра, върху които работи, са следните:

първо, монотеизмът като първата религия; появата на политеизма;

второ, монотеизмът на езичниците според Библията;

трето, езичеството и отношението на Църквата към него;

четвърто, отношението „религия-култура“;

пето, атеизмът като форма на религия.

Студентите по богословие, изучаващи История на религиите, се запознават с принципните мисловни модели в областта, както и с методологията, използвана от проф. Николай Маджуров, при разглеждането на автори, които отстояват различни (дори противостоящи на вярата) хипотези и теории.

След направен преглед на някои религии и религиозни вярвания³⁶, той извежда тезата за всеобщността на религията, теза, която е изходна точка в работата по История на религиите. Проф. Николай

³⁴ Величков, Ал. *Вечният живот...* [Velichkov, Al. *The Eternal Life*], с. 9.

³⁵ Издаден като монография от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ през 2023 г. със същото заглавие.

³⁶ Вж. напр. Маджуров, Н. „Вярата на древните славяни“. *Духовна култура*, 1 (1981) [see Majuroff, N. „The Faith of the Ancient Slavs“. *Duhovna Cultura*, 1 (1981)], 12-24.

Маджуров не изменя на модела, начертан от професорите Сапунджиев и Маринов, а го допълва с още аргументи. Всеобщността на религията е не само доказуема (през цялата си история човечеството търси Бога и никой народ не е изключение), но е и показател, че човекът е въздигнат над останалите Божии творения³⁷.

Като се основава на данни от историята (вкл. от историята на религиите), на свидетелствата на Свещеното Предание и на древни историци и философи, проф. Николай Маджуров стига до извода, че най-старата форма на религията е монотеизъм от „най-проста форма“³⁸. Относно появата на политеизма, той разглежда причините, които са съдействали за неговата поява и развитие: заблудението на ума, незнаенето за Бога и нравственият упадък (вж. Рим. 1:19-23)³⁹.

Любима тема на професора беше тази за монотеизма при езичниците. Аргументирайки се чрез многобройни свидетелства до възплащаването на Бог Слово, той откриваше следи от истинското богопознание и между езичниците. Откровените истини са плод не само на собствените усилия на разума в езичеството; отчасти те са запазени, и ако езичеството е вторично явление за човечеството, то „езичниците, прониквайки се малко по малко от своите специфично езически елементи, не могли обаче да не знаят истинската основа на богопознанието и богопочитането, свойствени на първата религия“⁴⁰.

Във връзка с отношението на Църквата към остатъците от естествените религии, проф. Николай Маджуров установява: първо, тя е възприела принципа на участието и на народа в създаването на символите на своите религиозни преживявания и второ – принципа

³⁷ „...Ние не възприемаме със сетивата си Бога и въпреки това вярваме в Него. А това ясно показва, че вярата в Бога се корени здраво в дълбочините на човешката душа“ (Маджуров, Н. „Всеобщност на религията“, в: *Сборник по богословие. Тематични разработки за кандидат-студенти*, София, 2000 [Majuroff, N. „Universality of Religion,” in: *Collected Works on Theology. Thematic elaborations for prospective students*, Sofia, 2000], с. 202).

³⁸ Маджуров, Н. „Първата религия“, в: *Сборник по богословие...* [Majuroff, N. „The First Religion,” in: *Collected Works on Theology*], с. 207.

³⁹ Маджуров, Н. „Произход на монотеизма“, в: *Сборник по богословие...* [Majuroff, N. „The Origin of Monotheism,” in: *Collected Works on Theology*], с. 212.

⁴⁰ Маджуров, Н. „Проблемът за монотеизма на езичниците според Библията“, в: *Професор д-р Борис Маринов: живот и академична...* [Majuroff, N. „The Problem of the Monotheism of the Gentiles According to the Bible,” in: *Professor Dr. Boris Marinov: Life and Academic*], с. 32.

на постепенност при одухотворяването на народния живот с християнството. В този смисъл Църквата е видоизменяла и одухотворявала езически празненства и обреди, като с времето е изтласквала разбирането за тяхната връзка с езическите религии⁴¹. Тук проличава идейното следване на проф. Николай Маджуров от архим. Евтимий (Сапунджиев), който има студии върху тази проблематика⁴².

Проф. Николай Маджуров изразява приемственост и със своя пряк учител: напр. ако при проф. Борис Маринов отношението религия-култура (в изследователски план) е в началото си, то при проф. Николай Маджуров се наблюдава разгръщане. Основната му теза е, че човешката личност, дори когато не признава, е устремена към Бога; способността на човека да твори култура е показател за неговата осъзната или неосъзната религиозност⁴³. Там където има култура, там има и вяра, следователно, религията е двигателят на човешката култура⁴⁴. Историята на религиите установява, че раждането на културата е пряко свързано с религията, и то още от древността, когато откриването на огъня, опитомяването на животните и развитието на скотовъдството имат религиозен характер⁴⁵. В своите висши стадии на развитие културата творчески е захранвана от религията, затова религиозното упадане води към прекратяване на „самобитното движение напред по пътя на прогреса“⁴⁶.

В атеистичното време, в което е живял и преподавал проф. Николай Маджуров, ползата от доверие в религията е основата, над която се надгражда благовестието на вярата, още повече че марксизмът, изискващ освобождаване от религията, се превръща в секуларната религия на човекобога. В няколко свои публикации професорът раз-

⁴¹ Маджуров, Н. „Отношението на Православната църква към остатъците от естествените религии“, *Сборник по богословие...* [Majuroff, N. „The Attitude of the Orthodox Church to the Remnants of Natural Religions,” in: *Collected Works on Theology*], с. 213.

⁴² Вж. „Въводни мисли и материали...“; „Нехристиянски обичаи при погребенията по нашите...“; „Народни поверия, обреди и обичаи...“

⁴³ Маджуров, Н. „Религия и култура“, в: *Международна научна конференция. Сборник доклади, Кърджали, 2003* [Majuroff, N. „Religion and Culture,” in: *International Scientific Conference. Proceedings, Kardzhali, 2003*], с. 162.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Тонева, К. *Проф. д-р Борис Маринов...* [Toneva, Cl. Prof. Dr. Boris Marinov], с. 79.

⁴⁶ Панчовски, Ив. *Пътят на модерния човек към Бога*, София, 1943 [Panchovski, Iv. *The Modern Man's Path to God*, Sofia, 1943], с. 202.

глежда атеизма като учение, проявяващо спецификите на религиозен феномен⁴⁷. Подобно на религията, атеизмът има претенцията за всеобхватна позиция относно живота и неговия смисъл, има своите доктрини, морал и култ⁴⁸. Прокламирането на братството и единството в комунистическото общество е опит за лъжлива съборност, като се има предвид че комунизмът отхвърля личността, безсмъртието и Божия ред в света. Лъжливата съборност, която следва принципа за изкривяване на всички ценности, е идолопоклонство и суеверие, затова „онова, което поkwарата на сърцето е започнала, гордостта на ума лесно завършва“⁴⁹.

Днес (30 години по-късно) макар и преобаядисан т. нар. културален марксизъм продължава да е нападателен към православието и Богочовека⁵⁰. Това се улеснява от факта, че съвременният плурализъм в религията подпомага успеха на новоезическото, на днешния политеизъм и идолопоклонство. Общото между едното и другото време е култът към собственото „аз“, към „моята истина“, но не и към спасителната Истина – разкрита в личността на Богочовека Христос.

Затова (особено днес и особено за студентите по богословие) всяка истина, потвърдена в изследванията на проф. Николай Маджуров, е от значение. Примерът, който дава и пътят, който проправя чрез дисциплината История на религиите, са изпълнени с вяра, всеотдай-

⁴⁷ Маджуров, Н. „Противоречията на атеизма и неговите гибелни последици“, в: *Сборник материали за кандидат-студенти по богословие*, В. Търново, 1992 [Majuroff, N. „The contradictions of atheism and its disastrous consequences“, in: *Collection of materials for theology students*, V. Tarnovo, 1992], с. 198, където авторът пише: „...Ако се вгледаме в онова, което атеизмът изповядва като истина, ще видим, че за своето приемане то се нуждае поне от толкова вяра, колкото християнството изисква от християните за своите истини.“

⁴⁸ Напр. Маркс е Месията, избраният народ е пролетариатът, Църквата се подменя от комунистическата партия, настъпването на царството Божие е революцията, адът е наказанието на капиталистите, комунистическото общество е хилядагодишното царство и др. (вж. Тонева, К. *Секуляризираната религиозност*, София, 2018 [Toneva, Cl. *Secularized religiosity*, Sofia, 2018], с. 96).

⁴⁹ Маджуров, Н. *Противоречията на атеизма...* [Majuroff, N. *The Contradictions of Atheism*], с. 196.

⁵⁰ Културалният марксизъм е събирателен термин, включващ няколко течения във философията и политическите науки; основната цел на културалния марксизъм е да промени социалната структура, като отстрани неравенството и облагодетелства малцинствата (вж. Тонева, К. *Секуляризираната...* [Toneva, Cl. *Secularized*], 99-103).

ност, любов към Църквата, и нещо важно – с грижа за младите и за следващото поколение преподаватели⁵¹.

Проф. дбн Клара Тонева

Интересът ми към История на религиите дължа на лекциите на проф. Николай Маджуров. По-късно той стана мой научен ръководител както на дипломната ми работа⁵², така и на дисертационното ми съчинение: „Положението на мюсюлманката като съвременно предизвикателство пред исляма” (2004 г.)⁵³. Около две трети от публикациите ми са в областта на История на религиите (4 монографии, 5 учебни помагала, 14 студии и около 50 статии)⁵⁴, като изследванията конкретно върху исляма са важна част от научните ми интереси⁵⁵.

Изразено най-общо: следвам насоките на познание на проф. д-р архим. Евтимий (Сапунджиев), приведени по-горе в текста; опитвам се да обогатявам научната методология и да подсилвам систематичния подход, като го концентрирам към следните изследователски ядра:

първо, религията „ислям“⁵⁶;

⁵¹ Негови асистенти са Димо Пенков и Клара Тонева (настоящите преподаватели по Християнска апологетика и История на религиите).

⁵² Тонева, Кл. *Религиозните възгледи на Любен Каравелов* (дипломна работа, 1996 г.) [Toneva, Cl. *The religious views of Lyuben Karavelov* (master thesis, 1996)].

⁵³ Тонева, Кл. *Мюсюлманката между традицията и модерността*, София, 2004 [Toneva, Cl. *The Muslim Woman between Tradition and Modernity*, Sofia, 2004].

⁵⁴ Пълна справка се съдържа в „Авторите“ (базата данни за научната дейност на СУ „Св. Климент Охридски“); тук привеждам подбрани публикации.

⁵⁵ Тонева, К. *Християнство и ислям: доктринално противоборство (Според Ерес 101-ва на св. Йоан Дамаскин)*, София, 2023 [Toneva, Cl. *Christianity and Islam. Doctrinal Confrontation (According to St. John Damascene's Heresy 101)*, Sofia, 2023] (дисертация за получаване на научната степен „дбн“).

⁵⁶ Тонева, К. *Ислямската представа за Иисус Христос*, София, 2011 [Toneva, Cl. *The Islamic Idea of Jesus Christ*, Sofia, 2011]; „Етиката на Мохамед“. ГСУ, БФ 6 (2008) [“The Ethics of Muhammad.” *Yearbook of the University of Sofia, FTh 6* (2008)], 209-262; „Мюсюлманинът като субект на ислямския морал и световъзприемане“, в: *Публични комуникации в сигурността и отбраната*, София, 2010 [“The Muslim as a Subject of Islamic Morality and Worldview,” in: *Public Communications in Security and Defence*, Sofia, 2010], 69-97; *Ако любов нямам...*, София, 2006 [If I Have No Love..., Sofia, 2006]; „Джихад. Между меча и върховното усилие на сърцето“, *Духовна култура*, 4 (2003) [“Jihad. Between the Sword and the Supreme Effort of the Heart,” *Duhovna Cultura*, 4

второ, отношението „християнство-ислям“; междурелигиозният диалог; богословското аргументиране на дебата като част от дискуси-ята за различията⁵⁷;

трето, религиозният екстремизъм⁵⁸;

(2003)], 13-21; „Ислямът и неговият изначален юдейски избор“, *Духовна култура*, 12 (2003) [“Islam and Its Original Jewish Choice,” *Duhovna Cultura*, 12 (2003)], 7-17; „Суфизмът – мистичната духовност в исляма“, *Духовна култура*, 2 (2003) [“Sufism - Mystical Spirituality in Islam,” *Duhovna Cultura*, 2 (2003)], 4-11; „Шариатът и основните човешки права“, *Богословска мисъл*, 1-2 (2003) [“Sharia and Basic Human Rights,” *Bog-slov-ska missal*, 1-2 (2003)].

⁵⁷ „Християнство и ислям. Пътят от противопоставяне към „пречистване на исто-рическата памет“, *Духовна култура*, 2 (2004) [“Christianity and Islam. The Path from Opposition to Purification of Historical Memory,” *Duhovna Cultura*, 2 (2004)], 10-20; „Християнско-ислямският диалог в България като отговор на световните предиз-викателства“, *Духовна култура*, 2 (2006) [“Christian-Islamic Dialogue in Bulgaria as a Response to Global Challenges,” *Duhovna Cultura*, 2 (2006)], 6-13; „Православният възглед за отношението към нехристиянските религии“, в: *Религии в Европа и бъдещето на православието*, София, 2006 [“The Orthodox view of the attitude towards non-Christian religions,” in: *Religions in Europe and the Future of Orthodoxy*, Sofia, 2006, 57-64], 57-64; „Библейски основания на междурелигиозния диалог“, в: *Библия – култура – диалог (изследвания и студии)*, София, 2009 [“Biblical Grounds of Interreligious Dialogue,” in: *Bible – Culture – Dialogue (Research and Studies)*, Sofia, 2009], 209-222; „Публичността – място на среща на християнството и исляма в България“, в: *Библия – култура – диалог (изследвания и студии)*, София, 2010 [“The Public – a Meeting Place of Christianity and Islam in Bulgaria,” in: *Bible – Culture – Dialogue (Research and Studies)*, Sofia, 2010], 86-97; „Протоиерей Александър Мен – трудният път към диалога“, в: *Библия–култура–диалог (изследвания и студии)*, т. 5, София, 2013 [“Protoeur Alexander Menn – The Difficult Path to Dialogue,” in: *Bible – Culture – Dialogue (Research and Studies)*, vol. 5, Sofia, 2013], 148-159; „Подводните камъни на толерантността“, в: *Съвременни предизвикателства пред сигурността и отбрана-та*, София, 2017 [“The Underwater Stones of Tolerance,” in *Contemporary Challenges to Security and Defence*, Sofia, 2017], 78-83; „The dialogue Christianity-Islam in Bulgaria: attempt for analysis, based on the model of Geert Hofstede“, *Dionysiana*. Ovidius Uni-versity Press. The Centre for Studies and Research Religious and Juridical – Canonical of the Three Monotheistic Religious (Mosaic, Christian and Islamic), Contanta, 2010; „The relation Eastern Orthodoxy – Identity: Speculation, Myths and Dynamic“, in *The Balkans Reality. Cultural Policy and Religious Communities on the Balkans: Present Condition and Future Development*. Proceedings of the Third International Workshop. 5-7 October 2012, Sofia, 2013, 73-82.

⁵⁸ „Религиозният екстремизъм: проблем и симптом“, *Военен журнал*, 2 (2016) [“Religious extremism: problem and symptom,” *Voenen Journal*, 2 (2016)], 51-61; „Предизвикателства пред мюсюлманската общност в България в контекста на ислямското възраждане“, *Военен журнал*, 1 (2013) [“Challenges facing the Muslim com-

четвърто, секуляризираната религиозност⁵⁹;
 пето, мястото и значението на жената в религията⁶⁰;
 шесто, обобщаване и анализ на творчеството на български бого-
 слови през 100-годишната история на факултета с цел – систематизи-
 ране на работата по История на религиите⁶¹;

munity in Bulgaria in the context of the Islamic revival.” *Voenen Journal*, 1 (2013)], 72-81; „Християнско-ислямският диалог в България като отговор на световните предизвикателства“, *Духовна култура* 2 (2006) [“Christian-Islamic Dialogue in Bulgaria as a Response to Global Challenges.” *Duhovna Cultura* 2 (2006)], 6-13; „Християнство и ислям. Пътят от противопоставяне към „пречистване на историческата памет““. *Духовна култура*, 2 (2004) [“Christianity and Islam. The Path from Opposition to the ‘Purification of Historical Memory’”. *Duhovna Cultura*, 2 (2004)], 10-20; „Модернизирване на исляма или ислямизиране на модерността“. *Богословска мисъл*, 1-2 (2005) [“Modernizing Islam or Islamizing Modernity.” *Bogoslovska missal*, 1-2 (2005)], 103-114.
⁵⁹ Тонева, К. *Секуляризираната религиозност...* [Toneva, Cl. *Secularized religiosity*]; „От душевното към духовното. Трудният път на съвременната интелигенция“, в: *Мултикултурният човек*, т. 2, София, 2016 [“From the spiritual to the spiritual. The Difficult Path of Modern Intellectuals,” in: *The Multicultural Man*, vol. 2, Sofia, 2016], 732-765.; „Св. Климент Охридски: надисторическият благовестител на истината“, Свети Климент Охридски – пръв епископ на българския език, София, 2020 [“Kliment of Ohrid the over-historic evangelist of the truth”, in: *St. Kliment Ohridski – First Bishop of the Bulgarian Language*, Sofia, 2020], 53-74; „Модерният човек между неверието и тежнението по Бога“, в: *Защита на вярата – предизвикателства и проблеми днес*, София, 2022 [“The Modern Man between Unbelief and the Weight of God,” in: *Defending the Faith – Challenges and Problems Today*, Sofia], 23-43.

⁶⁰ Тонева, К. „Богословски размисли върху феминизма“. *Духовна култура*, 2 (2005) [Toneva, K. “Theological Reflections on Feminism,” *Duhovna Cultura*, 2 (2005)], 24-32; „Кораничният образ на жената в контекста на отношението „Аллах-човек““. *Философски алтернативи*, 6 (2005) [“The Qur’anic Image of Woman in the Context of the Allah-Man Relationship,” *Philosophy Alternativi*, 6 (2005)], 30-36; „Статусът на жената в исляма. Жената в кодифицираната от шариата пирамидална структура“. *Философия*, 6 (2005) [“The Status of Women in Islam. The woman in the pyramidal structure codified by the Sharia.” *Philosophia*, 6 (2005)], 23-30; „Между Дева Мария и Ева – изборът на съвременната жена“. *Светодавец*, 5 (2015) [“Between Mary and Eve – the choice of the modern woman.” *Svetodavets*, 5 (2015)].

⁶¹ Тонева, К. *Архим. проф. д-р Евтимий (Сапунджиев) – основоположникът на дисциплината История на религиите...* [Toneva, Cl. *Archim. prof. dr. Evtimiy (Sapundzhiev) – the founder of the discipline History of Religions*], 32-50; „Богословското творчество на професор д-р Борис Маринов (основни проблемни ядра в контекста на История на религиите)“, в: *Професор д-р Борис Маринов: живот и академична дейност...* [“The Theological Work of Professor Dr. Boris Marinov (Major Problem Cores in the Context of the History of Religions),” in: *Professor Dr. Boris Marinov: Life and Academic Activity*], 73-97; *Борис Маринов и Александър Величков...* [Boris Marinov and Alexander Velichkov],

седмо, бъдещото развитие на История на религиите: методология, нови изследователски проблеми, структура и граници на дисциплината, подходи и цели⁶².

Работата със съвременни научни методи започнах да използвам още в началото, като целите бяха две: първа, интердисциплинарност (с широчина в погледа върху съвременните проблеми пред Църквата и обществото) и втора – въвеждането на нови подходи за изследване на религиите (напр. чрез съпоставителния анализ на националните култури и изследване на религиозните различия по метода на Херт Хофстеде)⁶³.

Стремяла със се към приемственост с българската традиция, като държа на идейната връзка с моите учители – професорите Сапунджиев, Маринов и Маджуров. Опитах се постепенно да очертая пътя на еманципиране и обособяване на дисциплината История на религиите чрез: придържане към научния подход, изграждане на доверие в науката, обогатяване на методологията, приемственост с традицията; интердисциплинарност в изследванията, определяне на предмета на изследване; насоченост на История на религиите към публичността (в полза на Църквата и обществото).

Акцент в работата ми е изграждането на доверие в науката, главно в областта на религията, без превръщането на науката в идол; диалогичност в изследванията; формиране на уважение към чуждата религиозна традиция, без отстъпване от собствената вяра. Този премислен подход е във връзка със систематизирането на знания и поднасянето им по начин, който да улеснява подготовката на студен-

97-116; „Богословският подход на проф. Иван Панчовски към История на религиите“, в: *Богословското творчество на проф. Иван Панчовски и духовно-просветната традиция на Българската православна църква*, София, 2018 [“The theological approach of Prof. Ivan Panchovsky’s Theological Approach to the History of Religions,” in: *The Theological Work of prof. Ivan Panchovsky and the Spiritual-Educational Tradition of the Bulgarian Orthodox Church*, Sofia, 2018], 79-88.

⁶² Тонева, К. „История на религиите – метроном на отсамното и отвъдното“, в: *Религия, ценности, ортодоксалност*, София, 2014 [Toneva, K. “History of religions - metro-nome of the beyond and the hereafter,” in: *Religion, Values, Orthodoxy*, Sofia, 2014], 272-286.

⁶³ Тонева, К. „България в межкултурния свят. Мястото на страната в ценностния модел на Херта Хофстеде – опит за прогнози“, *Духовна култура*, 9 (2004) [Toneva, K. “Bulgaria in the Intercultural World. The Place of the Country in Heert Hofstede’s Values Model – an Attempt at Prediction.” *Duhovna Cultura*, 9 (2004)], 12-23.

тите⁶⁴. Това стана възможно чрез разглеждане (през призмата на Историята на религиите) на съвременни проблеми, свързани пряко или косвено с религията и/или с християнската вяра.

Умишлено търсена, а оттук – подчертана насока в работата ми, е систематичният подход в полза на подрастващите и на младото поколение богослови: подготвянето на монографични изследвания, учебни пособия и нови курсове, ангажираност с магистри, докторанти и пост-доктори и то във връзка със специално подбрани научни проблеми в областта на История на религиите⁶⁵. От няколко години целенасочено работя с двама млади колеги, които са били мои докторанти, а вече са доктори по богословие – гл. ас. д-р Здравко Кънев и монахиня Методия (д-р Магдалена Крайчева⁶⁶). Тримата съвместно подготвяме учебно помагало, озаглавено „Сто години История на религиите в Богословския факултет“, което се състои от две части: първата е с монографичен характер (авторството е мое) и съдържа четири гла-

⁶⁴ Не само в областта на История на религиите, но и по дисциплините Нехристиянски религиозни учения и Религия и екстремизъм.

⁶⁵ Докторантите работят върху различни теми от История на религиите: Будистката антропология (православно-богословски анализ); Жена в свещенство – предизвикателство пред Юдаизма; Мюсюлманската общност в България: между традицията и секуларизацията; Езотеризмът като религиозна дисфункция; Идеята за прераждането в източните религии; Прояви на неоезичество в България; Християнско-мюсюлманските отношения в Сирия и други – б. а.

⁶⁶ Монографията на монахиня Методия, *Жени равини-предизвикателство пред юдаизма*, София, 2018 [Nun Methodia, *Women Rabbis-Challenge to Judaism*, Sofia, 2018] е приносна в няколко аспекта: разглеждайки жената в юдейската традиция (в миналото и днес), тя прави анализ на отношението мъж-жена в контекста на отношението „Бог-свещеник-човек“; погледът към равината през призмата на свещенството като институт е първо такова изследване в България; прецизира съвременни проблеми (феминизъм, джендър идеология и др.) през фокуса на авраамитските религии – юдаизъм, християнство, ислям. Други публикации на монахиня Методия в областта на История на религиите са: „Статусът на жената в съвременния юдаизъм“. *Богословска мисъл*, (2015) [Nun Methodia, „The Status of Women in Contemporary Judaism.“ *Bogoslovska missal*, (2015)]; „„Българският” Йом Кипур и традиционният еврейски мироглед“, *Богословска мисъл*, (2014) [“Bulgarian Yom Kippur and the Traditional Jewish Worldview.” *Bogoslovska missal*, (2014)]; „„Жена в свещенство” в ортодоксалните Юдаизъм и Християнство“, *Богословска мисъл*, (2013) [“Woman in the Priesthood“ in Orthodox Judaism and Christianity.” *Bogoslovska missal*, (2013)]; „Gender Ideology and Contemporary Judaism“, in: *Miscellanea*, Craiova, 2015.

ви⁶⁷; втората е антология (автори са Здравко Кънев и монахиня Методия) и включва около стотина анотации на книги, студии и статии в областта на История на религиите, писани от преподаватели в Богословския факултет през неговата стогодишна история⁶⁸. Втората част е свързана с първата, като в целостта си учебното помагало цели да подпомогне студентите в процеса на задълбочено и библиографски подплатено усвояване на знания в областта на дисциплината⁶⁹.

Днес История на религиите в Богословския факултет е с отчетлив профил; изследваните проблеми са съобразени с академичната, църковната и обществената реалност.

Гл. ас. д-р Здравко Валериев Кънев

Още с първите изследвания на гл. ас. д-р Здравко Кънев се вижда почеркът на традицията в дисциплината История на религиите, пазена и отстоявана през годините. Наред с традицията се открива и новаторство. За първи път в българската богословска наука Здравко Кънев изследва темата за диалога на институционално ниво между Главно мюфтийство и Българската православна църква – Българска патриаршия. Темата на неговото дисертационно съчинение е „Мюсюлманската общност в България: между традицията и секуларизацията (православно-богословско изследване)“⁷⁰.

В контекста на История на религиите гл. ас. д-р Здравко Кънев изразява интерес към следните изследователски теми:

първо, религията ислям;

второ, религиозната радикализация в България;

трето, междурелигиозният диалог;

четвърто, сравнителното изследване на култа в трите монотеис-

⁶⁷ Първата глава е озаглавена „История на религиите в българската богословска мисъл – начало и развитие“; втората – „Мястото на История на религиите в системата на богословските науки“; третата, „История на религиите в най-новата история на Богословския факултет“ и четвъртата – „Бъдещето на История на религиите – подходи и цели“.

⁶⁸ Анотациите съдържат пълен библиографски опис, есенциално представяне на съдържанието, ключови думи и избрани един-два цитата от текста.

⁶⁹ Учебното пособие ще бъде издадено през 2024 година.

⁷⁰ Публикувана през 2020 година от УИ „Св. Климент Охридски“ със заглавие: *Ислямът и мюсюлманската общност в България* [Kanev, Z. *Islam and the Muslim Community in Bulgaria*, Sofia: University Press, 2020].

тични религии (Юдаизъм, Християнство и Ислям).

Интересът на гл. ас. д-р Здравко Кънев е внимателно премислен и обвързан с продължаване на линията на изследвания, чрез разработването на научни проблеми, засегнати в предходни публикации в областта на История на религиите⁷¹. По този начин се запазва приемствеността, а от втора страна – доразвиват се актуални проблеми от нашето съвремие. Освен посочената дисертация, издадена като монография, гл. ас. д-р Здравко Кънев е автор на една студия и петнадесет статии, като единадесет от тях са центрирани в областта на История на религиите⁷².

⁷¹ Напр. теми като: религиозния фундаментализъм; противоборството секуларизъм – фундаментализъм; динамичните процеси сред мюсюлманската общност в България и други.

⁷² Кънев, З. „Св. Климент Охридски и неговата непримиримост към езичеството“, в *Св. Климент Охридски – пръв епископ на българския език*, София, 2020 (Kanev, Z. „St. Clement Ohridski and his intransigence to paganism,” in: *St. Kliment of Ohrid – the first bishop of the Bulgarian language*, Sofia, 2020), 103-111; „Ислямското разбиране за Възкресението“, *Светодавец*, 5 (2020) [“The Islamic Understanding of the Resurrection.” *Svetodavets*, 5 (2020)], 42-46; „Ерес 101 книга За ересите на св. Йоан Дамаскин и кораничните аргументи срещу иконопочитанието“, *Богословска мисъл*, 2 (2020) [“Heresy 101 book On the Heresies of St. John Damascene and the Koranic Arguments against Iconoclasm.” *Bogoslovaska missal*, 2 (2020)], 83-94; „Фундаментализмът: тъмната страна на религията“, в: *Православие – традиция и съвременност*, том VI, Пловдив, 2020 [“Fundamentalism: the Dark Side of Religion,” in *Orthodoxy – Tradition and Modernity*, Vol. VI, Plovdiv, 2020], 91-101; „Разбиране за Словото според християнската и ислямската традиции“, *Богословска мисъл*, 2 (2021) [“Understanding the Word according to Christian and Islamic Traditions.” *Bogoslovaska missal*, 2 (2021)], 115-127; „Диалогът християнство-ислям в България: възможности и граници“, *Хармония в различията*, София, 2021 [“Christianity-Islam Dialogue in Bulgaria: Possibilities and Limits,” in: *Harmony in Difference*, Sofia, 2021], 313-319; „Институционалната устойчивост – основание на мирно съжителство“, в: *Хармония в различията*, София, 2022 [“Institutional sustainability – the basis of peaceful coexistence,” in: *Harmony in Difference*, Sofia, 2022], 264-274; „Религиозният тероризъм и отговорът на мюсюлманите в България – религиозно образование и сформирание на диалогичен елит“, *110 години традиция, качество, престиж*, София, 2022 [“Religious Terrorism and the Muslim Response in Bulgaria – Religious Education and the Formation of a Dialogic Elite,” in: *110 Years of Tradition, Quality, Prestige*, Sofia, 2022], 283-288; „Религиозният фундаментализъм и младите мюсюлмани“, *110 години традиция, качество, престиж*, София, 2022 [“Religious Fundamentalism and Young Muslims,” in: *110 Years of Tradition, Quality, Prestige*, Sofia, 2022], 277-283.

История на религиите – поглед напред

История на религиите е наука, която изучава, систематизира и осъществява критичен анализ на религиозния феномен и в частност на отделните религии. В нашата богословска традиция критичният анализ (във връзка с теми от История на религиите) се основава на Догматическото богословие, като се използват методи и от други научни направления. В посочения смисъл подходът на изучаване на История на религиите в Богословския факултет е специфичен – при анализирането на даден научен проблем, богословската перспектива е аксиоматична. Определям това като същностно, предвид че акцентът при изучаването на История на религиите е върху религиозния феномен. Това мнение се поддържа от проф. Николай Маджуров, който стъпва върху изследванията на архим. проф. д-р Евтимий (Сапунджиев): ако изучаването на тази дисциплина се ограничи само до историческите обстоятелства и прояви, то това ще омаловажи разбирането за свръхестествената същност на религията⁷³.

История на религиите се различава от сравнителното религиознание, макар да използва някои негови методи на изследване; тя е различна и от чистата историческа наука по отношение на феномена религия, макар да използва част от фактологията ѝ. Относно другите научни направления тя има свой облик – спрямо някои е с помощни функции, но има и самостоятелност предвид разнообразната си методологията. Ако се запитаме – защо е така, то отговорът е: от една страна, историята на религиите покрива широк периметър от знания (от които се нуждае при изучаване на религиозния феномен), а от втора – разнообразието (бих казала дори обилие) от религиозни традиции, религиозни прояви и религиозни практики.

От подчертания акцент върху думата „религия“ се определя и конкретизирането на предмета на дисциплината История на религиите в българското богословие. Както посочих **предметът** ѝ е с широк обхват, който включва изучаването на: *първо*, религиозния феномен сам по себе си (същност, генезис, развитие, съвременно състояние и др.), неговите прояви и връзката му с формирането на различните местни култури; *второ*, разглеждането на религиите корелационно,

⁷³ Вж. Маджуров, Н. *Несторът на българската богословска мисъл...* [Majuroff, N. *The Nestor of Bulgarian Theological Thought*], с. 179.

чрез осъществяването на критичен анализ през призмата на православно-богословската традиция.

Под „обектива“ на История на религиите се намират както религиите без елемент на Богооткровени истини, така и тези, които са се развивали под въздействието на свръхестествения фактор⁷⁴. Основната цел е: религията като изключително явление в човешкия живот да бъде исторически осветлена чрез придържане към религиозните данни.

Относно изучаването на различните религии са възможни няколко прочита:

първият е свързан с историческата и религиозната перспектива на изследванията: История на религиите използва фактологията на историята на религиозния феномен (в частност на отделните религии) и част от методологията на сравнителното религиознание, без да се идентифицира с тях. Над „голите“ факти История на религиите надгражда своя перспектива, която е както историческа, така и религиозна. История на религиите е повече от това: тя е проникателна относно религиозния феномен (съответно религия) и по свой си начин е „пророческа“ по отношение на бъдещето. От една страна, История на религиите остава научна дисциплина, установяваща вродената потребност от религия, както и естествените положителни и отрицателни фактори в развитието ѝ, но, паралелно с това, тя открива в появата и развитието на естествените религии доказателства, че „човешката история върви и по естествения си път към християнството“⁷⁵.

Вторият прочит е историко-доктриналният: История на религиите не страни от историята, а се стреми към разбирането ѝ през призмата на религиозното учение. Архим. Евтимий (Сапунджиев) определя мястото на дисциплината История на религиите в учебния план на Богословския факултет „**по средата**“ – между онези истории на религиите, отличаващи се от другите истории по това, че се занимават с т. нар. човешки „заблуждения“ и между онези истории на богооткровената религия, които са отдели от общата история на религиите, но са оформени като особени дисциплини в повечето бого-

⁷⁴ Вж. Архим. Евтимий (Сапунджиев). *Естествено развитие...* [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev). *Natural development*], с. 237.

⁷⁵ Ibid.

словски факултети⁷⁶.

Третият прочит е изследване в канонично основополагащ план: доколкото каноните са рамките, в които се развива религията, и предвид че насочват за нейната същност и досег с човека, то, каноничното изследване е обосновано, особено при сравнителното разглеждане.

Канонично тълкувание и анализ *е следващият прочит*: необходимостта от тях има за основа аналитичното сравнение, паралел, дебат и/или полемика, предвид поставените цели на изследването.

Богословски аргументираният и полемичен заряд също е съответен на История на религиите, особено ако изследването цели да аргументира православната позиция.

Патристични историко-богословски въпроси на вярата: обсъждането на проблемите през светоотеческото наследство се предполага при православно-богословското изследване в областта на История на религиите⁷⁷.

Тези прочити са своеобразен поглед „отгоре“, при който се вижда не само времевата линия между наличните обекти (в случая религии), но и взаимовръзката между тях (т.е. каква е вътрешната инфраструктура на картината). И нещо важно – вижда се не толкова наслагването им по линията на времето, колкото крайният смисъл на съществуването на всяка от религиите: техният произход, значение и есхатологичен завършек, включително (и най-вече) от перспективата на бъдещия век.

Не отричам, че погледът „отгоре“ е оспорим, особено ако изследователят не е вярващ. От гледната точка на православното богословие, осветляването е невъзможно без Кръста Христов, (като разграничителната линия по „хоризонталата“) и без „вертикалата“ (думите на Господ Исус Христос: „Аз съм пътят и истината и животът; никой не дохожда при Отца, освен чрез Мене“ (*Йоан 14:6*)). Чрез изявената Истина, разкрита в личността на Богочовека, се постига „орловия поглед“ към съществуването на световните религии. Тогава няма да има неспирно и напразно лутане, а разбирането, че История на религиите

⁷⁶ Тонева, К. *Архимандрит проф. д-р Евтимий (Сапунджиев)*... [Toneva, Cl. *Archimandrite Prof. Dr. Evtimiy (Sapundzhiev)*], с. 47.

⁷⁷ Напр. изследванията върху Ерес 101-ва на св. Йоан Дамаскин (най-ранният християнски поглед върху исляма), темата за св. Климент Охридски и отношението му към езичеството и др.

всъщност е разказ за любовта на човека към Бога⁷⁸.

Методологията на История на религиите е разнообразна: естествено-научният метод; херменевтичният подход към събитията от историята на религиозния феномен; съвременните подходи на сравнителното богословие и сравнителното религиознание; историко-критичните методи; богословско-систематичните методи са нужни за ориентиране в наличната информация за религиите; сравнителният анализ, но без да е самоцел.

Конкретно по отношение на доктриналното противоборство, дебат и полемика, от важност е прецизирането на темата за границите. Различията се свързват с границите, затова въпросът за границите си остава изследователски проблем. Границите са дефинирани по различни начини: „формализация на различието“ (Фр. Барт), „херменевтичен ключ“ (Г. Динева), „пространства на идентичност“ (С. Евстатиев) и др. и макар да са пропускливи, те се оказват не само устойчиви, но и насочващи социалния живот⁷⁹. Определянето на човешкото поведение според установените от религиите нравствени ценности, което е и вид поставяне на граници, вероятно ще провокира съвременния изследовател на религиите, особено ако той е невярващ. Но не е ли обратното? Ако работещите в тази област приемем, че няма граници, това не означава ли, че забравяме историческото минало, че оценяваме днешния ден нереалистично и че рисуваме картина на бъдеще, което е измамно? Защото ако мълчанието за „вътрешното“ на друговеца някога е било свързвано с мирното съжителство, а разговорът за религиозните му вярвания е бил възприеман като преминаване на границите от външните, то междурелигиозната култура на мълчанието днес, също поставя свои си граници⁸⁰.

Изождането от суверенността на многостранния религиозен процес, без заточение в собствените граници, е възможност за диалог между религиите. Един от подходите е да се аксиоматизира не религиозното общо (и/или типиката на религиозния феномен), а самото религиозно различие. Така ще бъдат преодолените съвпадащите (на пръв поглед), но всъщност ограничено абстрактни черти на религиозния феномен, които не могат да изградят конкретно църковно общение.

⁷⁸ Стаматова, К. *Ако любов нямам...* [Stamatova, Cl. *If I have no love*], с. 6.

⁷⁹ Тонева, К. *Християнство и ислям...* [Toneva, Cl. *Christianity and Islam*], с. 13.

⁸⁰ *Ibid.*

Съзнавам, че аксиоматизирането на религиозното различие може да бъде определено като: пример за политическа некоректност; проява на религиозен фундаментализъм; назадничаво оставане в днешния ден, културологичен недостатък, духовен недостиг и др. Осмисляно от друг ъгъл обаче, дали вглеждането в религиозното единство ще надделее над утопичната претенция – не съм убедена, защото тя (утопията за единство) няма как да стане реален онтологичен топос.

По отношение на История на религиите (в настоящия момент) се прилага този нов подход, който има за цел да отговори на синкретизма в религията⁸¹. Така доктриналните различия се поставят на основа, но без презумпцията за „многого общо“ между религиите (концепция често срещана днес). Богословското обосноваване на дебата като част от дискусията за различията е начин за честен диалог между религиите, т.е. диалогът се поставя на основа, в чийто център е Кръстът Христов. Оттук вече – част от методологията е обрисване на религиозната картина не само в исторически, но и в духовно-исторически план.

Методът на антропологичния анализ в сравнителна перспектива е приложим и ценен, методът на аналогията – също. Църковно-богословският подход, подкрепен с авторови размисли, не бива да се смята за ненаучен. Като изследовател авторът остава обективен, но не е безразличен към истината, чието разкриване всъщност е стремежът на всяка религия.

Границите на дисциплината История на религиите спрямо другите дисциплини в Богословския факултет, са очертани от архим. Евтимий (Сапунджиев). Разгръщането им не означава да бъдат престъпени, а да се разшири обхватът на изследванията.

Основна граница при всяко научно занимание е *истината* – нейното търсене, разбиране и представяне по обективен и достъпен за разбиране начин. Границата на истината е свързана с друга граница

⁸¹ В началните години като преподавател по История на религиите в Богословския факултет, смятах, че междурелигиозният диалог трябва да бъде воден, като в основата му се поставя общото между религиите. Постепенно поради някои тревожни тенденции (напр. опитът за подценяване на световните религии чрез новите религиозни движения, стремежът за създаването на една обща световна религия и др.) се уверих, че доктриналните разлики следва да бъдат в основата на диалога.

– тази на *свободата*⁸². Третата важна граница, която е начин да се уважи свободата на другия, е *любовта* – любовта към истината, любовта към друговеца. Последната е от особено значение при преподаването и изучаването на История на религиите в Богословския факултет. Защото вяра, която е принудително наложена, не може да бъде определена като вяра. Предвид че вярата се ражда от свободата, която е същностна за човешката личност, то вярата е акт на цялата човешка личност. Следователно, отнемането на чуждата свобода е: веднъж – пример за нетолерантност, а втори път – отричане на самата вяра. Свободата не може да бъде изразена без любов, защото това означава да загуби онтологичното си съществуване. Оттук – дилемата пред човека е: или свободата като любов, или свободата като отрицание⁸³.

Що се отнася до методологичните граници, в които се движи История на религиите, то някои от тях посочих в изложението, тук ги привеждам систематично: История на религиите ползва част от методологията на сравнителното религиознание; История на религиите дава информация за развитието на религиозния феномен, която се използва от различни науки; История на религиите борави с факти, полезни за апология на вярата; История на религиите се ползва от патристичните изследвания, сведения и знания с цел – придържане към православната традиция; История на религиите има отношение към Нравственото богословие⁸⁴; История на религиите може да вдъхнови литературата за разгръщане в религиозен план, но може да търси в литературата на даден народ религиозните елементи, които формират светогледа и религиозния му корпус⁸⁵.

Пред История на религиите днес има и предизвикателства, свързани с три основни тенденции: стремежите за световен религиозен синкретизъм⁸⁶; опитите на някои нови религиозни движения да до-

⁸² За това пише в статията архим. Евтимий „Защо Бог не ни принуждава да вярваме?“, вж. *Вяра и разум. Апологетични статии*, Русе, 1940 [Archim. Eutimiy “Why does not God force us to believe?” in: *Faith and Reason. Apologetic Articles*, Ruse, 1940].

⁸³ Вж. повече у Стаматова, К. *Една православна позиция* [Stamatova, Cl. *An Orthodox position*], 57-64.

⁸⁴ Когато нравственото съзнание се осмисля като различно от интелектуалното и като естествен източник на морала, се достига и до свръхестествените му граници – б.а.

⁸⁵ Напр. индийският епос „Махабхарата“.

⁸⁶ Вж. у Стаматова, К. *Християнско-ислямският диалог в България...* [Stamatova, Cl. *Christian-Islamic Dialogue in Bulgaria*], 6-7.

минират над християнството⁸⁷; необходимост богословите да вникват в смисъла на Божия промисъл за многообразие на религиозните форми в света⁸⁸.

Една от сериозните пречки пред християнството е секуларизмът в религията. Повърхностността във вярата, вярването „по свой начин“, молитвата „насаме“ (ако изобщо я има) без участие в общото богослужение, поклонението на Бога извън Църквата и неучастието в светотайнствения ѝ живот са признаци за секуларизирана религиозност. Общото охлаждане на любовта на човека към Бога и към ближния, както и възприемането на Църквата като институция, а не като жив организъм е в същината си причината за секуларизацията във всички останали области днес⁸⁹. Новите форми на религиозност са резултат на превеса на светското над религиозното и завръщането на религията в общественния живот, но вече с „нова дреха“. На преден план застава кризата на човешката идентичност, която в основата си таи бунт – срещу всеки авторитет, вкл. и срещу авторитета на Бога и на Църквата в името на индивидуалните права и свободи⁹⁰.

Що се отнася до световните културни религии, то новото време оставя отпечатък върху тях. Православието също не е предпазено от новите идеи, движения и изкушения за подмяна на традицията с „новостите“ в различни области⁹¹. След беглия преглед на съвременните измерения на някои от духовните проблеми, маркирам и отделното им корелационно разглеждане и най-важното: как те намират израз в най-новия период на дисциплината История на религиите в нашия

⁸⁷ Вж. Стаматова, К. *Публичността – място за среща* [Stamatova, K. *Publicity – a meeting place*], с. 95.

⁸⁸ Тонева, К. „История на религиите – метроном на отсamtното и отвъдното“, Международен тематичен сборник: „Религия, ценности, ортодоксалност: Религията и науката в 21 век, София, 2014 [Toneva, Cl. „History of Religions – Metronome of the Hereafter and the Beyond,” in: *International Thematic Collection „Religion, Values, Orthodoxy Religion and Science in the 21st Century*, Sofia, 2014], 280-281.

⁸⁹ Повече относно неправилните представи за Църквата вж. у Стаматова, К. *Църквата – общност на любовта*, София, 2008 [Stamatova, Cl. *The Church – Community of Love*, Sofia, 2008], 186-188.

⁹⁰ Индивидуалната свобода е ценност когато не е нарцистично насочена към самия човек и издигането му в култ – б. а.

⁹¹ Пример е т. нар. „женско свещенство“.

факултет⁹²?

В центъра на противопоставянето между отделните религии е „вечният“ въпрос: „Кой е истинният Бог?“. В основата на въпроса (скрито или не) стои отделянето от същия Този, Когото искаме да „открием“ като истинен. Отдалечаването от Бога приближава до онова, което поставя човека встрани от пътя към Твореца. Секуляризирането на християнството води до затворен кръг – отделяне от Бога и задаване на същия въпрос: „Кой е Той и къде да Го намеря?“⁹³

Като религия на свръхестественото Откровение, християнството не само теоретично, но и практически следва небесни, а не земни цели. От своя страна, секуляризираната религиозност като приемаща разнообразни форми⁹⁴, е явление характерно за време, което е ориентирано към живота „тук и сега“. Следователно, секуляризмът и религиозността са два различни светогледа; когато целите им съвпадат говорим за секуляризирана религиозност, която отхвърля свръхестествения фактор⁹⁵.

По своята природа обаче, човекът е и си остава религиозен – през целия си живот той се стреми към безсмъртието, към вечността. Пътят, по който избира да върви, разкрива какъв е неговият светоглед. Стременията за земна слава, благополучие и известност (да си припомним Вавилонската кула) говорят за привързаност, тежнение към земното, което е временно и преходно. От друга страна – пътят на себеотричането по примера на Иисус Христос (не за човешка, а за Божия слава) е път усилен и кръстен, път към небесното, което е вечно. Макар двата пътя да имат еднакви цели (крайно благополучие и прослава), те са различни и нямат точка на пресичане: единият води надолу, другият – нагоре. Начинът да се пресече земния път с небесния (понеже живеем в историческо време) е да се върви по пътя към вечността.

⁹² Тези теми ще бъдат разгледани в последната глава на учебното пособие „100 години История на религиите в Богословския факултет“.

⁹³ Явлението секуляризация означава „осветкоствяване“; „превръщане на свещеното в светско“; „привързване към времето и неговите условия“; цялостна отдаденост на живота и пренебрегване на ценността и надеждата, свързани с отвъдното или с всякакво очакване на бъдещ живот.

⁹⁴ За някои примери за секуляризираны форми на религиозност вж. у Тонева, К. *Секуляризираната...* [Toneva, Cl. *Secularized*], 64-105.

⁹⁵ *Ibid.*, с. 63.

Историята на религиите насочва по този наш си човешки път. Като метроном на отсамното и отвъдното, тя е не само разказ за на празното ни човешко лутане, спъване и падане по пътя към вечността, но и разказ за нашето повдигане чрез Божията любов и търпение.

Библиография

Величков, Ал. Вечният живот. Възкресението на мъртвите (беседи), София, 2007 [Velichkov, Al. The Eternal Life. The Resurrection of the Dead (lectures), Sofia, 2007].

Кънев, З. „Св. Климент Охридски и неговата непримиримост към езичеството“, в Св. Климент Охридски – пръв епископ на българския език, София, 2020 (Kanev, Z. “St. Clement Ohridski and his intransigence to paganism,” in: St. Kliment of Ohrid – the first bishop of the Bulgarian language, Sofia, 2020), 103-111.

Кънев, З. „Ислямското разбиране за Възкресението“, Светодавец, 5 (2020) [“The Islamic Understanding of the Resurrection,” Svetodavets, 5 (2020)], 42-46.

Кънев, З. „Ерес 101 книга За ересите на св. Йоан Дамаскин и кораничните аргументи срещу иконопочитанието“, Богословска мисъл, 2 (2020) [“Heresy 101 book On the Heresies of St. John Damascene and the Koranic Arguments against Iconoclasm,” Bogoslovskata missal, 2 (2020)], 83-94.

Кънев, З. „Фундаментализмът: тъмната страна на религията“, в: Православие – традиция и съвременност, том VI, Пловдив, 2020 [“Fundamentalism: the Dark Side of Religion,” in Orthodoxy – Tradition and Modernity, Vol. VI, Plovdiv, 2020], 91-101; „Разбиране за Словото според християнската и ислямската традиции“, Богословска мисъл, 2 (2021) [“Understanding the Word according to Christian and Islamic Traditions,” Bogoslovskata missal, 2 (2021)], 115-127.

Кънев, З. „Диалогът християнство-ислям в България: възможности и граници“, Хармония в различията, София, 2021 [“Christianity-Islam Dialogue in Bulgaria: Possibilities and Limits,” in: Harmony in Difference, Sofia, 2021], 313-319.

Кънев, З. „Институционалната устойчивост – основание на мирно съжителство“, в: Хармония в различията, София, 2022 [“Institutional sustainability – the basis of peaceful coexistence,” in: Harmony in Difference, Sofia, 2022], 264-274.

Кънев, З. „Религиозният тероризъм и отговорът на мюсюлманите в България – религиозно образование и сформирание на диалогичен елит“, 110 години традиция, качество, престиж, София, 2022 [“Religious Terrorism and the Muslim Response in Bulgaria – Religious Education and the Formation of a Dialogic Elite,” in: 110 Years of Tradition, Quality, Prestige, Sofia, 2022], 283-288.

Кънев, З. „Религиозният фундаментализъм и младите мюсюлмани“, 110 години традиция, качество, престиж, София, 2022 [“Religious Fundamentalism and Young Muslims,” in: 110 Years of Tradition, Quality, Prestige, Sofia, 2022], 277-283.

Маджуров, Н. „Несторът на българската богословска мисъл (по случай 50 години от смъртта на проф. д-р архим. Евтимий Сапунджиев)“, ГСУ, БФ, т. 3, (1996) [Majuroff, N. „A ‘Nestor’ of Bulgarian Theological Thought (on the 50th Anniversary of the Death of Prof. Dr. Archim. Evtimiy Sapundzhiev),“ Yearbook of the Sofia University, FTh, 3, 1996].

Маджуров, Н. „Проф. архимандрит д-р Евтимий Сапунджиев като християнски апологет“, Богословска мисъл, 3-4 (2003) [Majuroff, N. „Prof. Archimandrite Dr. Evtimiy Sapundzhiev as a Christian Apologist“, Bogoslovskia Missal 3-4 (2003),], 5-18).

Маджуров, Н. „Проф. д-р Борис Маринов като християнски апологет“, в: Професор д-р Борис Маринов: живот и академична дейност (Сборник по случай 40 години от кончината му), София, 2022 [Majuroff, N. „Prof. Dr. Boris Marinov as a Christian Apologist“, in: Professor Dr. Boris Marinov: Life and Academic Activity (Proceedings on the Occasion of the 40th Anniversary of His Death), Sofia, 2022].

Маджуров, Н. „Вярата на древните славяни“, Духовна култура, 1 (1981) [Majuroff, N. „The Faith of the Ancient Slavs“, Duhovna Cultura, 1 (1981),], 12-24.

Маджуров, Н. „Всеобщност на религията“, в: Сборник по богословие. Тематични разработки за кандидат-студенти, София, 2000 [Majuroff, N. „Universality of Religion“, in: Collected Works on Theology. Thematic elaborations for prospective students, Sofia, 2000].

Маджуров, Н. „Религия и култура“, в: Международна научна конференция. Сборник доклади, Кърджали, 2003 [Majuroff, N. „Religion and Culture“, in: International Scientific Conference. Proceedings, Kardzhali, 2003].

Маджуров, Н. „Противоречията на атеизма и неговите гибелни последици“, в: Сборник материали за кандидат-студенти по богословие, В. Търново, 1992 [Majuroff, N. „The contradictions of atheism and its disastrous consequences“, in: Collection of materials for theology students, V. Tarnovo, 1992].

Маринов, Б. „Опиум ли е религията за човешката душа и за народите?“ Встъпителна лекция, произнесена на 29 октомври 1943 година, ГСУ, БФ, XXI, 1 (1943-1944), София, 1944 [Marinov, B. „Is religion opium for the human soul and for the nations?“ Inaugural lecture, delivered on October 29, 1943, Yearbook of the Sofia University, FTh, XXI, 1 (1943-1944)].

Маринов, Б. Произход на света и история на Земята според науката и Библията, София, 1941 [Origin of the World and History of the Earth according to Science and the Bible, Sofia, 1941].

Маринов, Б. Има ли противоречие между науката и Библията по въпроса за същината, произхода и развитието на живота, София, 1942 [Is there a contradiction between science and the Bible on the question of the essence, origin and development of life, Sofia, 1942].

Маринов, Б. „Опиум ли е религията за човешката душа и за народите?“ Встъпителна лекция, четена на 29 октомври 1943 г, ГСУ, БФ, XXI, 1, (1943-1944), София, 1945 [„Is Religion Opium for the Human Soul and for the Nations?“ Introductory Lecture,

delivered on October 29, 1943, Yearbook of the Sofia University, FTh, XXI, 1, (1943-1944)].

Маринов, Б. „Най-чести „разумни“ основания на безбожниците“, Духовна култура, 2 (1946) [“The Most Common ‘Reasonable’ Grounds of the Godless,” Duhovna Cultura, 2 (1946)], 4-12.

Маринов, Б. „Как да се обясни „антропоморфизма“ в християнската религия?“ Духовна култура, 6, (1945) [“How to explain ‘anthropomorphism’ in the Christian religion?” Duhovna Cultura, 6 (1945)], 28-30.

Маринов, Б. „Религията – е ли продукт на материално-обществените условия?“ Духовна култура, 7 (1945) [“Is religion a product of material and social conditions?” Duhovna Cultura, 7 (1945)].

Маринов, Б. „Има ли безрелигиозни племена и народи?“ Духовна култура, 9/10 (1945) [“Are there religionless tribes and nations?” Duhovna Cultura, 9/10 (1945)].

Маринов, Б. „За външната страна на религията въобще и по-частно на християнската религия“, ГСУ, БФ, XXV, (1947-1948), София, 1948 [“On the External Side of Religion in General and More Particularly of the Christian Religion,” Yearbook of the Sofia University, FTh, XXV, (1947-1948)], 1-32.

Маринов, Б. „Вавилонският мит за сътворението на света“, ГСУ, БФ, XXVI, (1948-1949), София, 1949 [“The Babylonian Creation Myth.” Yearbook of the Sofia University, FTh, XXV, (1947-1948)], 1-27.

Маринов, Б. Наръчник на апологета. Книга първа, ГДА, XXX, (1954-1955) [“An Apologist’s Handbook. Book One,” Yearbook of the Ecclesiastical Academy, XXX, (1954-1955)]. Съвместно с Александър Величков, София, 1955, 243-337.

Маринов, Б. Беседи за ученически православни дружества при средни учебни заведения, София, 1934 [Marinov, B. Discourses for Orthodox Student Societies at Secondary Schools, Sofia, 1934].

Маринов, Б., Ал. Величков. В защита на вярата (Наръчник на апологета), Пловдив, 1993 [Marinov, B., Al. Velichkov. In Defense of the Faith (Apologist’s Handbook), Plovdiv, 1993].

Маринов, Б. „Има ли някакво значение обредността в религията?“ Духовна култура, 6 (1949) [Marinov, B. “Does ritual matter in religion?” Duhovna Cultura, 6 (1949)], с. 20-23.

Маринов, Б. „За религия без външна страна, за религия без обреди, без култ ли говори Иисус Христос в беседата Си със самарянката“, Духовна култура, 5–6 (1951) [Marinov, B. “Does Jesus Christ speak of a religion without externals, a religion without rites, without a cult, in His discourse with the Samaritan woman,” Duhovna Cultura, 5-6 (1951)], 40-45.

Маринов, Б. „За влиянието на религията върху човешката душа и народите“, Духовна култура, 5 (1949) [Marinov, B. “On the influence of religion on the human soul and nations,” Duhovna Cultura, 5 (1949)], 10-15.

Методия, монахиня, Жени равини-предизвикателство пред юдаизма, София, 2018 [Nun Methodia, Women Rabbis-Challenge to Judaism, Sofia, 2018].

Методия, монахиня, „Статусът на жената в съвременния юдаизъм“, Богословска мисъл, (2015) [Nun Methodia, “The Status of Women in Contemporary Judaism,” Bogoslovskia missal, (2015)];

Методия, монахиня, „Българският“ Йом Кипур и традиционният еврейски мироглед“, Богословска мисъл, (2014) [“Bulgarian‘ Yom Kippur and the Traditional Jewish Worldview,” Bogoslovskia missal, (2014)].

Методия, монахиня, „Жена в свещенство“ в ортодоксалните Юдаизъм и Християнство“, Богословска мисъл, (2013) [“Woman in the Priesthood“ in Orthodox Judaism and Christianity,” Bogoslovskia missal, (2013)]; Методия, монахиня, „Gender Ideology and Contemporary Judaism“, in: Miscellanea, Craiova, 2015.

Панчовски, Ив. Пътят на модерния човек към Бога, София, 1943 [Panchovski, Iv. The Modern Man’s Path to God, Sofia, 1943].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „Недостатъчност на методите на историзма, психологизма и интелектуализма за ориентиране по проблемата за религията“, ГСУ, БФ, VIII (1930-1931) [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev), “Insufficiency of the Methods of Historicism, Psychologism and Intellectualism for Orientation on the Problem of Religion.” Yearbook of the Sofia University, FTh, VIII (1930-1931)].

Сапунджиев, архим. Евтимий „Естествено развитие и богооткровена свръхестествена помощ (във връзка с методологията на История на религиите)“, ГСУ, БФ, VII (1920-1930) [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev). “Natural Development and Divinely Revealed Supernatural Assistance (in Relation to the Methodology of the History of Religions),” Yearbook of the Sofia University, FTh, VII].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „Елементи на вяра в основите на нашето познание“, ГСУ, БФ, I, (1923-1924) [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev). “Elements of Faith in the Foundations of Our Knowledge,” Yearbook of the Sofia University, FTh, I, (1923-1924)].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „Естествено развитие и богооткровена свръхестествена помощ“ (във връзка с методологията на История на религията); Потребност от Откровение, София, 1931 [“Natural Development and Divinely Revealed Supernatural Assistance” (in connection with the methodology of the History of Religion), in: The Need for Revelation, Sofia, 1931].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „Различните значения на думата „вяра““, Философски преглед (отделен отпечатък), кн. 2, София, 1931 [“The Different Meanings of the Word Faith”, Philosophsky Pregled (separate reprint), vol. 2, Sofia, 1931].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „12-те главни научни въпроси за религията и пр.“, ГСУ, София, 1936 [“The 12 major scientific questions about religion, etc.” Yearbook of the Sofia University, FTh, 1936].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „Въводни мисли и материали за работата по „История на религиите“ в Богословския факултет“, ГСУ, БФ, XVII, (1939-1940) [“Introductory Thoughts and Materials for Work on the History of Religions in the Faculty of Theology.” Yearbook of the Sofia University, FTh, XVII, (1939-1940)].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „Потребност от религия“, „Потребност от Откровение“, „Защо Бог не ни принуждава да вярваме“, във: Вярa и разум, Русе, 1940

[“The Need for Religion”, “The Need for Revelation”, “Why God Does Not Force Us to Believe”, in: Faith and Reason, Ruse, 1940].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „Материали за работата по История на религиите в Богословския факултет”, ГСУ, БФ, XVIII, (1940-1941) [“Materials for the History of Religions at the Faculty of Theology”, Yearbook of the Sofia University, FTh, XIX, (1941-1942)].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „Нехристиянски обичаи при погребенията в нашите градове”, ГСУ, БФ, XIX, (1941-1942) [“Non-Christian burial customs in our cities”, Yearbook of the Sofia University, FTh, XIX, (1941-1942)].

Сапунджиев, архим. Евтимий, Гнезда на съмнения във вярата, София, 1942 [Nests of Doubt in Faith, Sofia, 1942].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „По въпросите за произхода на религията”, в: Кратък наръчник по Християнска апологетика, София, 1942 [“On the Origins of Religion”, in: A Short Handbook of Christian Apologetics, Sofia].

Сапунджиев, архим. Евтимий, „Народни поверия, обреди и обичаи (Материали по „История на религиите”)”, ГСУ, БФ, XX, (1942-1943) [“Folk Beliefs, Rites and Customs (Materials for History of Religions)”, Yearbook of the Sofia University, FTh, XX, (1942-1943)].

Сапунджиев, архим. Евтимий, Гнезда на съмнения във вярата, София, 1942 [Archim. Evtimiy (Sapundzhiev). Nests of Doubt in the Faith, Sofia, 1942].

Стаматова, К. Църквата – общност на любовта, София, 2008 [Stamatova, Cl. The Church – Community of Love, Sofia, 2008].

Тонева, К. „Архимандрит проф. д-р Евтимий (Сапунджиев) – основоположникът на дисциплината История на религиите в българското богословие“, в: Професор д-р архимандрит Евтимий Сапунджиев: живот, църковна и академична дейност (1884–1943 г.), Сборник по случай 75 години от кончината му, София, 2020 [Toneva, Cl. “Archimandrite Prof. Dr. Evtimiy (Sapundzhiev) – founder of the discipline History of Religions in Bulgarian Theology”, in: Professor Dr. Archimandrite Evtimiy Sapundzhiev’s life, church and academic activities (1884-1943). Proceedings on the occasion of the 75th anniversary of his death, Sofia, 2020].

Тонева, К. Секуляризираната религиозност, София, 2018 [Toneva, Cl. Secularized religiosity, Sofia, 2018].

Тонева, Кл. Религиозните възгледи на Любен Каравелов (дипломна работа, 1996 г.) [Toneva, Cl. The religious views of Lyuben Karavelov (master thesis, 1996)].

Тонева, Кл. Мюсюлманката между традицията и модерността, София, 2004 [Toneva, Cl. The Muslim Woman between Tradition and Modernity, Sofia, 2004].

Тонева, К. Християнство и ислям: доктринално противоборство (Според Ерес 101-ва на св. Йоан Дамаскин), София, 2023 [Toneva, Cl. Christianity and Islam. Doctrinal Confrontation (According to St. John Damascene’s Heresy 101), Sofia, 2023] (дисертация за получаване на научната степен „дбн“).

Тонева, К. Ислямската представа за Исус Христос, София, 2011 [Toneva, Cl.

The Islamic Idea of Jesus Christ, Sofia, 2011]; „Етиката на Мохамед“, ГСУ, БФ, 6 (2008) [“The Ethics of Muhammad,” Yearbook of the University of Sofia, FTh, 6 (2008)], 209-262

Тонева, К. „Мюсюлманинът като субект на ислямския морал и световъзприемане“, в: Публични комуникации в сигурността и отбраната, София, 2010 [“The Muslim as a Subject of Islamic Morality and Worldview,” in: Public Communications in Security and Defence, Sofia, 2010], 69-97; Ако любов нямам..., София, 2006 [If I Have No Love..., Sofia, 2006].

Тонева, К. „Джихад. Между меча и върховното усилие на сърцето“, Духовна култура, 4 (2003) [“Jihad. Between the Sword and the Supreme Effort of the Heart,” Duhovna Cultura, 4 (2003)], 13-21.

Тонева, К. „Ислямът и неговият изначален юдейски избор“, Духовна култура, 12 (2003) [“Islam and Its Original Jewish Choice,” Duhovna Cultura, 12 (2003)], 7-17; „Суфизмът – мистичната духовност в исляма“, Духовна култура, 2 (2003) [“Sufism - Mystical Spirituality in Islam,” Duhovna Cultura, 2 (2003)], 4-11.

Тонева, К. „Шариатът и основните човешки права“, Богословска мисъл, 1-2 (2003) [“Sharia and Basic Human Rights,” Bogoslovska missal, 1-2 (2003)].

Тонева, К. „Християнство и ислям. Пътят от противопоставяне към „пречистване на историческата памет“, Духовна култура, 2 (2004) [“Christianity and Islam. The Path from Opposition to „Purification of Historical Memory,” Duhovna Cultura, 2 (2004)], 10-20.

Тонева, К. „Християнско-ислямският диалог в България като отговор на световните предизвикателства“, Духовна култура, 2 (2006) [“Christian-Islamic Dialogue in Bulgaria as a Response to Global Challenges,” Duhovna Cultura, 2 (2006)], 6-13.

Тонева, К. „Православният възглед за отношението към нехристиянските религии“, в: Религиите в Европа и бъдещето на православие, София, 2006 [“The Orthodox view of the attitude towards non-Christian religions,” in: Religions in Europe and the Future of Orthodoxy, Sofia, 2006, 57-64;], 57-64.

Тонева, К. „Библейски основания на междурелигиозния диалог“, в: Библия – култура – диалог (изследвания и студии), София, 2009 [“Biblical Grounds of Interreligious Dialogue,” in: Bible – Culture – Dialogue (Research and Studies), Sofia, 2009], 209-222.

Тонева, К. „Публичността – място на среща на християнството и исляма в България“, в: Библия – култура – диалог (изследвания и студии), София, 2010 [“The Public – a Meeting Place of Christianity and Islam in Bulgaria,” in: Bible – Culture – Dialogue (Research and Studies), Sofia, 2010], 86-97.

Тонева, К. „Протоерей Александър Мен – трудният път към диалога“, в: Библия–култура–диалог (изследвания и студии), т. 5, София, 2013 [“Protoeur Alexander Menn – The Difficult Path to Dialogue,” in: Bible – Culture – Dialogue (Research and Studies), vol. 5, Sofia, 2013], 148-159.

Тонева, К. „Подводните камъни на толерантността“, Съвременни предизвикателства пред сигурността и отбраната, София, 2017, 78-83.

Тонева, К. „The dialogue Christianity-Islam in Bulgaria: attempt for analysis, based on the model of Geert Hofstede“, Dionysiana. Ovidius University Press. The Centre for Studies and Research Religious and Juridical – Canonical of the Three Monotheistic Religious (Mosaic, Christian and Islamic), Contanta, 2010; „The relation Eastern Orthodoxy – Identity: Speculation, Myths and Dynamic“, The Balkans Reality. Cultural Policy and Religious Communities on the Balkans: Present Condition and Future Development. Proceedings of the Third International Workshop. 5-7 October 2012, Sofia, 2013, 73-82.

Тонева, К. „Религиозният екстремизъм: проблем и симптом“, Военен журнал, 2 (2016) [“Religious extremism: problem and symptom,” Voenen Journal, 2 (2016)], 51-61.

Тонева, К. „Предизвикателства пред мюсюлманската общност в България в контекста на ислямското възрождане“, Военен журнал, 1 (2013) [“Challenges facing the Muslim community in Bulgaria in the context of the Islamic revival,” Voenen Journal, 1 (2013)], 72-81.

Тонева, К. „Християнско-ислямският диалог в България като отговор на световните предизвикателства“, Духовна култура, (2) 2006 [“Christian-Islamic Dialogue in Bulgaria as a Response to Global Challenges,” Duhovna Cultura, (2) 2006], 6-13.

Тонева, К. „Християнство и ислям. Пътят от противопоставяне към „пречистване на историческата памет“, Духовна култура, 2 (2004) [“Christianity and Islam. The Path from Opposition to the „Purification of Historical Memory“, Duhovna Cultura, 2 (2004)], 10-20.

Тонева, К. „Модернизиране на исляма или ислямизиране на модерността“, Богословска мисъл, 1-2 (2005) [“Modernizing Islam or Islamizing Modernity,” Bogoslovskia missal, 1-2 (2005)], 103-114.

Тонева, К. „От душевното към духовното. Трудният път на съвременната интелигенция“, в: Мултикултурният човек, т. 2, София, 2016 [“From the spiritual to the spiritual. The Difficult Path of Modern Intellectuals,” in: The Multicultural Man, vol. 2, Sofia, 2016], 732-765.

Тонева, К. „Св. Климент Охридски: надисторическият благовестител на истината“, Свети Климент Охридски – пръв епископ на българския език, София, 2020 [“Kliment of Ohrid the over-historic evangelist of the truth”, in: St. Kliment Ohridski – First Bishop of the Bulgarian Language, Sofia, 2020], 53-74.

Тонева, К. „Модерният човек между неверието и тежнението по Бога“, в: Защита на вярата – предизвикателства и проблеми днес, София, 2022 [“The Modern Man between Unbelief and the Weight of God,” in: Defending the Faith – Challenges and Problems Today, Sofia], 23-43.

Тонева, К. „Богословски размисли върху феминизма“, Духовна култура, 2 (2005) [Toneva, K. “Theological Reflections on Feminism,” Duhovna Cultura, 2 (2005)], 24-32.

Тонева, К. „Кораничният образ на жената в контекста на отношението „Аллах-човек“, Философски алтернативи, 6 (2005) [“The Qur’anic Image of Woman in the Context of the Allah-Man Relationship,” Philosophsky Alternativi, 6 (2005)], 30-36.

Тонева, К. „Статусът на жената в исляма. Жената в кодифицираната от шариата пирамидална структура“, *Философия*, 6 (2005) [“The Qur’anic Image of Woman in the Context of the Allah-Man Relationship,” *Philosophsky Alternativi*, 6 (2005)], 23-30.

Тонева, К. „Между Дева Мария и Ева – изборът на съвременната жена“, *Светодавец*, 5 (2015) [“Between Mary and Eve – the choice of the modern woman,” *Svetodavets*, 5 (2015)].

Тонева, К. „Богословският подход на проф. Иван Панчовски към История на религиите“, *Богословското творчество на проф. Иван Панчовски и духовно-просветната традиция на Българската православна църква*, София, 2018 [“The theological approach of Prof. Ivan Panchovsky’s Theological Approach to the History of Religions,” in: *The Theological Work of prof. Ivan Panchovsky and the Spiritual-Educational Tradition of the Bulgarian Orthodox Church*, Sofia, 2018], 79-88.

Тонева, К. „История на религиите – метроном на отсамното и отвъдното“, в: *Религия, ценности, ортодоксалност*, София, 2014 [Toneva, K. “History of religions - metronome of the beyond and the hereafter,” in: *Religion, Values, Orthodoxy*, Sofia, 2014], 272-286.

Тонева, К. „България в межкултурния свят. Мястото на страната в ценностния модел на Херрт Хофстеде – опит за прогнози“, *Духовна култура*, 9 (2004) [Toneva, K. “Bulgaria in the Intercultural World. The Place of the Country in Heert Hofstede’s Values Model – an Attempt at Prediction,” *Duhovna Cultura*, 9 (2004)], 12-23.

Тонева, К. „История на религиите – метроном на отсамното и отвъдното“, *Международен тематичен сборник: „Религия, ценности, ортодоксалност: Религията и науката в 21 век*, София, 2014 [Toneva, Cl. “History of Religions – Metronome of the Hereafter and the Beyond,” in: *International Thematic Collection „Religion, Values, Orthodoxy Religion and Science in the 21st Century*, Sofia, 2014].